

Andrzej WAWRZUSISZYN

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski, Wydział Prawa i Administracji, Olsztyn, Polska

Organizacja bezpieczeństwa granic w I Rzeczypospolitej

Organization of Border Security in the First Republic of Poland

• Abstrakt •

Wraz z rozwojem osadnictwa wytyczano granice, a umacnianie porządku władzy plemienną pozwalało powiększać zajmowane tereny oraz skuteczniej nimi zarządzać. Pierwsze granice były granicami naturalnymi i przebiegały wzdłuż rzek, szczytów górskich, lasów, wybrzeży mórz itp. Granica stanowiła pas przejściowy znajdujący się na krańcach władztwa poszczególnych plemion czy włodarzy. Z upływem czasu granice chroniono nie tylko dzięki naturalnym przeszkodom, ale budowano systemy obronne w postaci grodów, wałów ziemnych, zasieków i innych umocnień.

Celem rozważań jest organizacja zabezpieczenia granic państwa polskiego w okresie I Rzeczypospolitej wobec zmian zachodzących w środowisku bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego. W aspekcie metodologicznym wykorzystana została metoda historyczna i komparatystyczna w oparciu o analizę materiałów źródłowych i literaturę przedmiotu. Wynikiem powyższego jest stwierdzenie, że granice I Rzeczypospolitej formowały się różnie i podlegały znacznym zmianom, zapewniając bezpieczeństwo państwu i jego obywatelom na zróżnicowanym poziomie.

Słowa kluczowe: granica; bezpieczeństwo; system obronny; cło; Rzeczypospolita Polska

• Abstract •

Along with the development of settlement, first borders were drawn, moreover the strengthening of the order of tribal authority allowed for more effective management and enlargement of the occupied territories. The first borders were natural borders and ran along rivers, mountain peaks, forests, sea shores, etc. The border was a transitional belt located at the edges of the sovereignty of individual tribes or rulers. With time, the borders were protected not only thanks to natural obstacles, but also defensive systems in the form of strongholds, earth embankments, wire entanglements and other fortifications.

The aim of the considerations is the organization of protection of the borders of the Polish state in the period of the First Polish Republic in the face of changes taking place in the environment of external and internal security. In the methodological aspect, the historical and comparative methods were used, based on the analysis of source materials and the subject literature. As a result of the above, it has been established that the borders of the First Republic of Poland were formed differently and were subject to significant changes, ensuring the security of the state and its citizens at a different level.

Keywords: border; security; defense system; customs; the Republic of Poland

Wprowadzenie

Zasadniczym krokiem do powstania państwa polskiego było objęcie władzy nad plemieniem Polan przez ród Piastów. Nastąpiło to w drugiej połowie IX wieku. Z upływem czasu chroniono granice nie tylko dzięki naturalnym przeszkodom, ale także budowano świadomie szczególnie na pograniczu systemy obronne w postaci grodów, wałów drewniano-ziemnych, zasieków i innych specjalnych umocnień. Ochronie granic poświęcano dużo uwagi, przeznaczając na to wiele sił i środków.

W celu przybliżenia podjętej problematyki przyjęto tezę: Organizacja bezpieczeństwa granic w I Rzeczypospolitej Polskiej ulegała ewolucji ze względu na rozwój środowiska bezpieczeństwa zewnętrznego i wewnętrznego oraz rozwój techniki wojennej.

Powyższa teza zostanie uzasadniona poprzez wyjaśnienie następujących problemów:

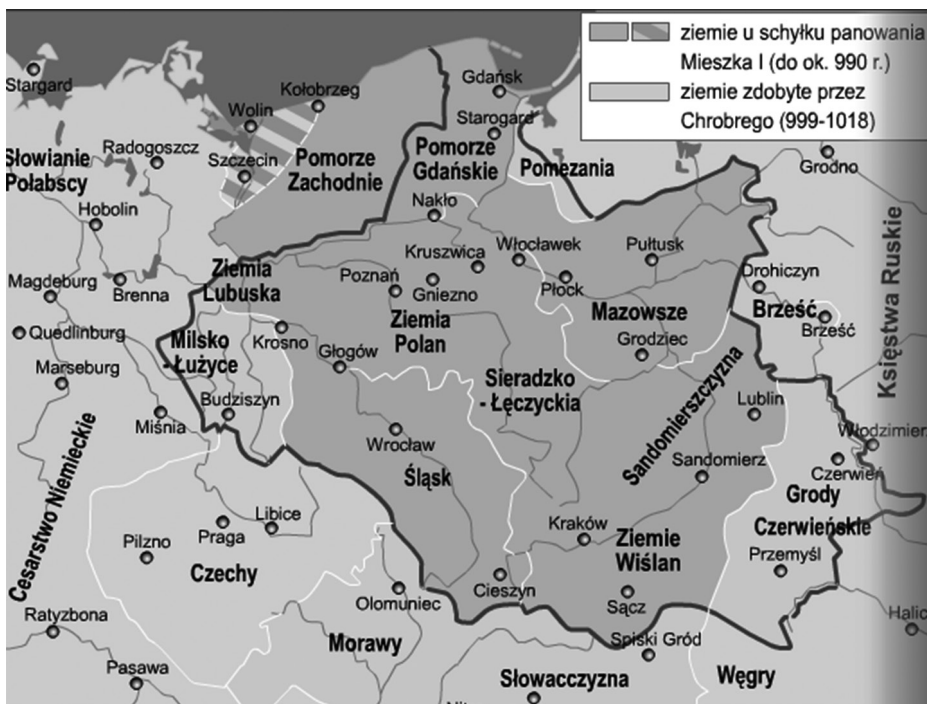
1. Jakimi sposobami kształtujące się państwo polskie zabezpieczało swoje granice?
2. Jak organizowali systemy bezpieczeństwa granic Jagiellonowie?
3. Jak funkcjonował system bezpieczeństwa granic za królów elekcyjnych?

Podsumowanie będzie zawierało będzie wnioski i konkluzje wynikające z podjętych analiz.

Organizacja bezpieczeństwa granic piastowskich

Pierwszy piastowski władca książę Mieszko I, pragnąc umocnić pozycję państwa i uchronić je od najazdów niemieckich feudałów, przyjął w 966 roku chrzest i poślubił księżniczkę czeską Dobrawę. W okresie tym zaczęły kształtować się umowne granice państwa. Po śmierci Mieszka I dzieło dalszego umacniania państwa i rozbudowy terytorialnej podjął jego syn Bolesław Chrobry. Jego ekspansywna polityka doprowadziła do znacznego powiększenia terytorium państwa. Opanowane ziemie miały ważne znaczenie strategiczne i umożliwiały skuteczną ochronę i obronę granic. Zjednoczone terytoria stały się kolebką państwa polskiego. Układ granic ilustruje rysunek 1.

Polska piastowska ukształtowała się w korzystnym położeniu geograficznym, które ułatwiało procesy integracyjne i ochronne granic. Od południa zabezpieczały Polskę bezludne jeszcze wtedy pasma Sudetów i Karpat. Na zachodzie większość granicy zabezpieczał środkowy i dolny bieg Odry wraz z nadrzecznymi bagnami. Na odcinku południowo-zachodnim linii granicznej, gdzie Polska graniczyła z Łużycami,

Rys. 1. Granice Polski za pierwszych Piastów – X–XI wiek

Źródło: pobrane z: <http://polmap.pdg.pl/mapy.html>, 4.11.2016.

nie było większych przeszkód naturalnych. Dlatego tędy wiodły szlaki przemarszu wojsk, a teren Łużyca za panowania pierwszych Piastów przechodził z rąk do rąk. Północną granicę stanowił Bałtyk, a na północnym wschodzie od Prusów i Jadźwingów oddzielały Polskę dolny bieg Wisły i gęste puszcze porastające pogranicze. Jedynie na południowym wschodzie brakowało przeszkód naturalnych, dlatego też tamtędy wdzierały się obce wojska, a teren Grodów Czerwieńskich w początkach rządów Piastów był szczególnie zagrożony (Chwalba, 2000; Czapliński i in., 1981). Środowisko geograficzne polskiej granicy w okresie wczesnofeudalnym sprzyjało w dużej mierze jej ochronie, a tym samym rozwijaniu i umacnianiu państwa polskiego.

Kształtujące się państwo polskie, otoczone państwami lub silnymi związkami plemiennymi roszcującymi sobie prawa do ziem, było zmuszone do prowadzenia aktywnej polityki mającej na celu przede wszystkim ochronę i obronę granic. Szczególnie zagrożona była granica zachodnia ze względu na ekspansywne państwo niemieckie. Także granica południowa była przedmiotem sporów i konfliktów; chociaż trudna do przebycia, to jednak występowały na niej przejścia umożliwiające

wyprawy m.in. Węgrów na ziemię polskie. Wschodnia granica – oparta na rzekach Bug, Dniestr i San oraz pasmach puszczy – stanowiła obiekt zainteresowania władców ruskich i zagonów tatarskich. Bardzo niebezpiecznymi sąsiadami z północy okazali się Prusowie, Jadźwingowie i Litwini, którzy dokonywali łupieżczych napadów na pograniczne ziemie Mazowsza. Zaborcza polityka sąsiadów wymusiła wzmocnienie granic sztucznymi umocnieniami odcinków szczególnie zagrożonych. Do najstarszych umocnień granicznych należały przesieki, wały i rowy obronne oraz grody.

Grody strażnicze na pograniczu wznoszono w miejscach z natury obronnych, np. brodach, wąwozach, przełęczach i szlakach handlowych. Były one budowane niekiedy w dwóch, a nawet trzech liniach. Wraz z innymi fortyfikacjami nadgranicznymi miały w przeważającej mierze charakter ciągłych linii obronnych i stanowiły pierścień spajający państwo od zewnątrz. Uzupełnienie stanowiły umocnienia polowe w postaci zasieków. Były to m.in. zwaliska nadciętych drzew zwróconych konarami w stronę nieprzyjaciela – powoli usychające uniemożliwiały ich spalanie. W większości przypadków grody były budowlami drewnianymi, których główny element stanowiła baszta, zwana też bojnicą. Służyła ona do prowadzenia obserwacji najbliższej okolicy dzięki stałym posterunkom. Z zewnątrz umacniano grody wałami drewniano-ziemnymi, ostrokołami (pale drewniane wbite pionowo w ziemię, od góry zaostrome) oraz fosami. W miarę rozwoju sztuki wojennej umocnienia grodowe coraz bardziej rozbudowywano. Pojawiły się ławy, systemy fos, mosty zwodzone oraz wieże strażnicze.

Grody strażnicze miały stałe załogi wojskowe, czuwające w dzień i w nocy, zwłaszcza na terenach zagrożonych. W razie napadu załogi te wiazały walkę nieprzyjaciela, opóźniając i utrudniając jego marsz w głąb kraju. W sytuacji szczególnego zagrożenia straż drużynników wzmacniano stróżą chłopską¹. Dozór granicy był prowadzony głównie przez stałą obserwację, patrole konne, zasadzki, podsłuchy nocne. Stosowano równocześnie rozpoznawanie terenu za pomocą własnych i obcych emisariuszy, przybywających z zagranicy kupców i wędrowców. Zasadniczym środkiem łączności w służbie granicznej byli gońcy piesi i konni. Używali sygnałów umownych: gry na rogu, bicia w bębny, okrzyków, sygnałów świetlnych: nocą ognie, w dzień dymy (Dominiczak, 1997). Przekraczających granice kontrolowano na podstawie posiadanych przez nich dokumentów.

---

¹ Stróża – w okresie wczesnopiastowskim obowiązek pilnowania przez chłopów małych grodów strażniczych, przejść granicznych i większych dworów książęcych oraz pogoni za rozbitym nieprzyjacielem. Pobrane z: <https://encyklopedia.pwn.pl/haslo/stroza;4010101.html>, 10.01.2022.

Ważną funkcją grodów strażniczych było czuwanie nad wolnym ruchem granicznym oraz pobieranie opłaty celnej². Przy grodach granicznych stojących na popularnych szlakach handlowych organizowano graniczne komory celne, ostatnie, w których urzędnicy pobierali cło przed opuszczeniem kraju. Początkowo pobierano je w naturze, potem w naturze i pieniądzu. Istniały komory lądowe (wzdłuż pieszych szlaków) i wodne (na rzekach). W celu zmuszenia kupców do nieomijania komór celnych wprowadzono nawet przymus drogowy, tj. obowiązek przechodzenia z towarami określonym szlakiem. Za zboczenie ze szlaku groziły wysokie kary i konfiskata towaru (Nowakowska, 1951). Komory celne należały do organów ochrony granicy, które poważnie zasilaly skarb państwa.

Ze względu na organizację ochrona i obrona ówczesnych granic nabierały cech struktury. Każdy ważniejszy gród był zarządzany przez urzędnika książęcego – kasztelana, który był dowódcą wojskowym, odpowiadał za bezpieczeństwo mieszkańców i granicy. W sprawowaniu funkcji wspomagali go: chorąży odpowiedzialny za powoływanie rycerstwa do walki, wojski zastępujący go w sprawach wojskowych, sędzia grodowy oraz wódcarz administrujący sprawami gospodarczymi. Cechą systemu była jego manewrowość; dowódcy mogli przegrupowywać wojsko na zagrożone odcinki granicy, zarządzać załogami grodów w zależności od potrzeb, a organizacja kasztelanii działała właściwie. Mimo dobrze funkcjonującego systemu jego naruszenia występowały dość często. Jednak sprawna organizacja i dowodzenie pozwalały na zachowanie pełnej ciągłości i sprawności ówczesnego państwa polskiego.

W połowie XII wieku zaczął się w dziejach Polski czas rozbitcia dzielnicowego. Postępujące rozdrobnienie państwa polskiego na coraz mniejsze, w znacznej mierze niezależne, władztwa terytorialne, brak współpracy między poszczególnymi książętami, częste rozbieżności interesów, konflikty prowadzące niekiedy do walk międzydzielnicowych przyczyniały się do osłabienia państwa, a co za tym idzie – nie tylko zahamowania wszelkich ambicji ekspansjonistycznych, lecz także utraty dużej części terytorium. Skupienie uwagi na walkach o sukcesję tronu odciągało władców od dostrzegania zagrożeń bezpieczeństwa ze strony ekspansywnych sąsiadów – Cesarstwa Niemieckiego, Rusi, Prusów, Krzyżaków – czyniąc Polskę podatną na najazdy.

Był to początek rozkładu państwa wraz z istniejącym systemem bezpieczeństwa granic. Straty terytorialne pogorszyły zdecydowanie warunki geograficzne polskich granic. Grody graniczne straciły swoje walory obronne, a braki finansowe

---

² Monopol celny stanowił jedno z ważniejszych źródeł dochodu panującego. Władca miał prawo ustanawiania komór celnych, wydawania taryf celnych, obsadzania stanowisk celników itp. Wiązało się z tym pojęcie regale celnego, tzn. prawo księcia do pobierania opłat mytniczych i celnych (Walachowicz, 1963).

spowodowały zniesienie obowiązku budowy, konserwacji oraz utrzymania stałej straży. System zarządzania grodami granicznymi ulegał rozpadowi. Mimo niekorzystnych zmian politycznych i militarnych okres rozbicia dzielnicowego był przełomowy w dziedzinie skarbowości, w tym celnictwa. Powstawały nowe komory celne, wydawano liczne taryfy i ulgi celne, kształtowała się odrębna administracja skarbowa.

W XII i XIII wieku istotne znaczenie dla gospodarki miał handel zagraniczny – tranzytowy. Przez Polskę biegly szlaki handlowe z krajów zachodnich oraz krajów południowych do Gdańska. W celu ochrony celnej granicy – zabezpieczenia ujścia Wisły – i pilotowania statków wchodzących z morza do portu zbudowano tzw. punkt militarny (Cieślak, 1978). W miejscu tym na dnie rzeki znajdowała się drewniana brona, zastąpiona w późniejszym okresie łańcuchem przeciągniętym w poprzek nurtu, której zaostrome pale pozostawały zanurzone w nurcie rzeki zgodnie z jej kierunkiem. Po przyjęciu zgłoszenia gotowości wejścia statku do portu brona była opuszczana na dno rzeki, a wchodzący statek konwojowany do komory celnej. Po dopełnieniu obowiązku celnego statek mógł dobić do nabrzeża portowego, a kontroler celny powracał do stróży przy Wisłoujściu (Czyżowicz, Woźniczko, 2012). Cło nie było związane z żadnym bezpośrednim świadczeniem, pobierano je wyłącznie dla celów fiskalnych.

Negatywne skutki procesów politycznych spowodowały, że przez prawie dwieście lat Polska pogrążona była w ciągłych konfliktach wewnętrznych, które skutecznie osłabiały państwo na arenie międzynarodowej. Stały się jednocześnie impulsem dla procesu jednoczenia ziem polskich w XIII–XIV wieku.

Okres rządów Kazimierza Wielkiego miał ogromne znaczenie dla rzeczywistego zjednoczenia państwa polskiego pod względem gospodarczym, administracyjnym, prawnym i militarnym. Kazimierz Wielki wprowadził nowy system zarządzania państwem, uregulował prawodawstwo przez spisanie i skodyfikowanie prawa, zreformował finanse państwa, zlikwidował większość ulg celnych, wzbogacając tym samym skarb państwa. Rozpoczął reformę sił zbrojnych, której podstawą było pospolite ruszenie wszystkich właścicieli ziemi. Obowiązek ten rozszerzył także na wójtów i sołtysów, natomiast do mieszczan należała obrona miast. Starostowie nadgraniczni odpowiadali za ochronę granic. Zarządzali dwoma, trzema powiatami, a z dóbr królewskich czerpali środki na organizację zabezpieczenia granic.

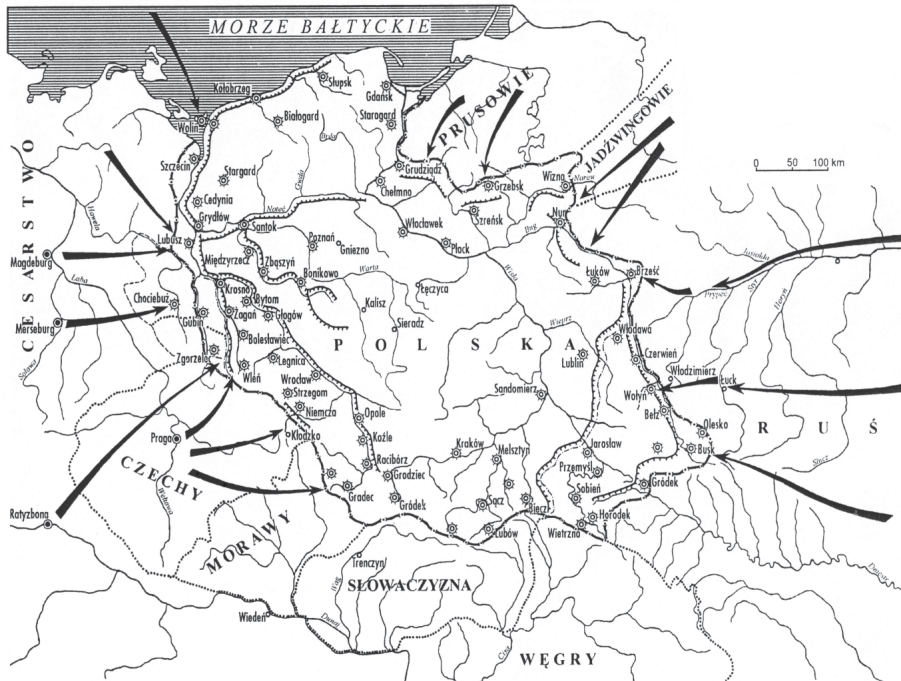
W celu wzmocnienia systemu obronnego państwa Kazimierz Wielki podjął szerokie prace fortyfikacyjne, budując wzdłuż granic ciągi zamków warownych. Do ich obrony wyznaczył stałe załogi o znacznej sile, wiele miast otoczył murami obronnymi oraz zachęcał ludność miast do ich budowy (Jasienica, 2007). Granice państwa zyskały nowy trwały system obronny w postaci licznych zamków i innych

warowni obsadzonych przez siły utrzymywane na żołdzie królewskim. Za czasów Kazimierza Wielkiego ufortyfikowano 53 zamki i umocniono 27 murowanych fortyfikacji miejskich. Podsumowaniem jego działalności jest znane zdanie z *Roczników, czyli Kronik sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza, że „zastał Polskę drewnianą, a zostawił murowaną” (Wyrozumski, 1986; Jasienica, 2007). Dzięki wdrożonym zmianom oraz reformom wzrosło znaczenie ekonomiczne i militarne państwa polskiego na forum polityki europejskiej.

Od początku istnienia państwa polskiego Morze Bałtyckie było akwenem o ważnym znaczeniu strategicznym, stąd też towarzyszyła temu walka o korzystanie z akwenu i jego wybrzeża. Pomorze zostało utracone już pod koniec panowania Bolesława Chrobrego i podporządkowane miejscowym plemionom. Późniejsi Piastowie nie potrafili poradzić sobie z problemami zarówno wewnętrznymi, jak i zewnętrznymi państwa, co doprowadziło do radykalnego skrócenia długości polskiej granicy morskiej (Piwnicki, Zalewski, 2002). Dopiero Bolesławowi Krzywoustemu udało się odzyskać Pomorze Szczecińskie i wzmocnić wpływy na Pomorzu Gdańskim.

Mimo że ukształtowanie naturalne granicy morskiej pozwalało skutecznie przygotować system fortyfikacji i zabezpieczeń przed uderzeniem od strony morza potencjalnego przeciwnika, nie poczyniono żadnych prac w tym zakresie. Właśnie tam od najdawniejszych czasów pojawiały się groźby obcych najazdów, głównie ze strony Wikingów. Swoje działania militarne kierowali oni także ku ujściu Odry, ponieważ w tamtych czasach region ten odgrywał znaczącą rolę gospodarczą i wojskową. Dopiero wówczas ludność słowiańska, wykorzystując warunki naturalne, przystąpiła do budowy umocnień obronnych, których fundamentem była gęsta sieć fortyfikacji umieszczona na trzech ostrogach ujścia Odry (Krwawicz, 1961). Grody te skutecznie zabezpieczały wejście na Zalew Szczeciński.

Budowano także inne, silne umocnienia w postaci grodów wzdłuż całego wybrzeża bałtyckiego – od ujścia Odry do ujścia Wisły. Do obrony wód przybrzeżnych używano statków handlowych, rybackich oraz specjalnie budowanych okrętów wojennych. W walkach brała udział piechota lądowa, oddziały piechoty morskiej oraz konnica, którą przewożono statkami na terytorium nieprzyjaciela. W skład formacji wojskowych grodów portowych wchodziły także flotylle łodzi, statków i okrętów przeznaczonych do obrony i walk z nieprzyjacielem (Dominiczak, 1997). Zabezpieczenie granicy ówczesnego państwa ilustruje rysunek 2.

Rys. 2. System bezpieczeństwa granic za panowania Piastów

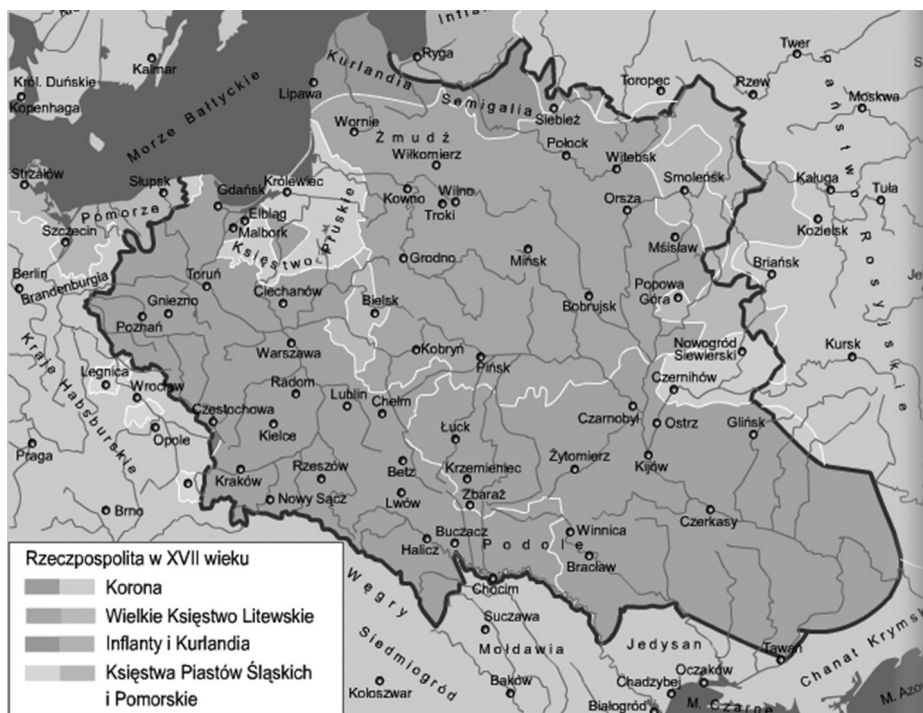
Źródło: (Dominiczak, 1997, s. 47).

Bezpieczeństwo granic za panowania Jagiellonów

W drugiej połowie XIV wieku pojawiły się okoliczności sprzyjające zawarciu unii Królestwa Polskiego z Wielkim Księstwem Litewskim. Mimo że Litwa swoją powierzchnią ponad dwukrotnie przewyższała Polskę, była słabo zorganizowana. Państwo trawiły konflikty wewnętrzne spowodowane zasadą dziedziczenia tronu książęcego przez wszystkich potomków męskich. Ze wschodu zagrażała jej Moskwa, na zachodzie zaś Krzyżacy. Dzięki podpisaniu unii w Krewie w 1385 roku i wzmocnieniu jej aktem unii realnej w 1569 roku powstało wspólne państwo – Rzeczpospolita Obojga Narodów. Połączone państwo stanowiło trwały związek przez ponad 400 lat. Stało się mocarstwem i jednocześnie pomostem między Zachodem a Wschodem. Układ granic ukazuje rysunek 3.

Nowe granice państwa, ze względu na rozległość i ukształtowanie, były bardzo trudne do ochrony i obrony – zwłaszcza na wschodzie i południowym wschodzie,

Rys. 3. Granice Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII wieku

Źródło: pobrane z: <http://polmap.pdg.pl/mapy.html>, 4.09.2016.

skąd zagrażali krajowi groźni sąsiedzi: Wielkie Księstwo Moskiewskie, Tatarzy Krymscy, Wołosi, a następnie Turcy. Granice zachodnia i po części południowa przybrały wówczas formę linii, natomiast granice wschodnia i część południowo-wschodniej były granicami przestrzennymi i płynnymi (Dominiczak, 1997).

Oba państwa posiadały odrębne wojska, skarb i administrację, stąd też system zabezpieczenia granic był dwoisty. Ziemie dawnego Królestwa Polskiego chroniły siły Korony i umocnienia graniczne, natomiast granice ziem litewskich – wojska litewskie. Stan ciągłego zagrożenia był charakterystyczny dla ówczesnego państwa polsko-litewskiego. Spośród uwarunkowań wewnętrznych zwraca uwagę stały brak pieniędzy lub ich nieregularny dopływ na dostateczną obronę granic. Organizacją bezpieczeństwa granic zajmowali się starostowie, wykorzystując i doskonaląc znane metody: rozpoznanie, wywiad, zasadzki, wypady, czaty, podsłuchy i pościgi.

Litewski system ochrony granicy południowej opierał się na usytuowanych w linii obronne grodów i zamków. Dookoła nich były rozmieszczone osady bojarów

posiadające dobra ziemskie z obowiązkiem wojennym ich utrzymania i obrony oraz stawienia się z bronią na każde wezwanie wojewody. Cechą systemu obronnego było organizowanie i wysyłanie na dalekie przedpole czat i straży konnej, aby na czas mogły powiadomić o grożącym niebezpieczeństwie najazdu nieprzyjaciela.

Wraz z nasilającymi się napadami Tatarów rozpoczęto na Ukrainie rozbudowę systemu obronnego urzutowanego w trzy linie:

- pierwsza linia obronna wysunięta najdalej w step z zamkami na Dnieprze: Kaniów, Czerkasy, na Sinej Wodzie: zamek w Zwinogrodzie, na Bohu: Sarwań, Braclaw i Winnica oraz na przedłużeniu Chmielnik i Bar, na Dniestrze: Jahorlik;
- podstawę drugiej linii obronnej stanowił Kijów z szeregiem zamków osłaniających;
- trzecia linia obronna opierała się o błota i puszcze Polesia oraz rzeki: Prypeć, Dniepr i Desnę, osłaniały ją zamki: Owrucz, Mozyrz, Lubecz i Czernihów (Dominiczak, 1997).

Mimo znacznego polepszenia sytuacji system zabezpieczenia granicy południowo-wschodniej był niewystarczający. W 1499 roku postanowieniem sejmu krakowskiego powołano wojsko zaciężne w postaci tzw. obrony potocznej (ruchomej, bieżącej). Wojska tej formacji miały charakter stały (na czas wojny i pokoju). W oddziałach obrony potocznej walczyła kawaleria realizująca zadania operacyjne oraz piechota pełniąca funkcję pomocniczą (głównie obsadzała warownie). Jednak brak środków na systematyczne opłacanie zaciężnych stał się głównym problemem tych wojsk. Finanse państwa nie były wystarczające, a nadzwyczajne podatki uchwalane przez szlachtę w celu utrzymania stałych wojsk na Rusi tylko okresowo rozwiązywały problem.

Konieczność znalezienia stałego źródła finansowania dla regularnego wojska stała u podstaw reformy skarbowej przeprowadzonej przez króla Zygmunta II Augusta w 1563 roku. W jej wyniku wojsko obrony potocznej przekształciło się w tzw. wojsko kwarciane³. Były to zaciężne, stałe siły zbrojne istniejące tylko w Koronie (Plewczyński, 1985). Stan wojska wynosił zwykle od tysiąca do sześciu tysięcy. Wojsko kwarciane było złożone głównie z jazdy oraz niewielkich ilości piechoty i artylerii (Sikora, 2005). Jego zadaniem było rozpoznawanie stałych szlaków handlowych, alarmowanie ludności i dowództwa z wykorzystaniem systemu czat, placówek i większych oddziałów przednich. Stosowano działania wyprzedzające polegające na rozbiciu koncentrującego się przeciwnika lub rozbijaniu małych rozproszonych jego oddziałów już w głębi kraju (Kościelniak, 2014). Działania wojsk kwarcianych

³ Kwarta – podatek płacony na cele wojskowe przez dzierżawców dóbr królewskich.

charakteryzowały wysoka manewrowość i szybkość działania, przyjmowanie na siebie ciężaru walki nawet z przeważającymi siłami wroga. Jednak zbyt mała liczebność tych wojsk nie zabezpieczała w pełni granicy południowo-wschodniej i nie wzmacniała bezpieczeństwa kresów.

Pomorze Gdańskie wraz z Gdańskiem weszły w skład państwa polskiego dopiero w drugiej połowie XV wieku. Granica morska Rzeczypospolitej rozciągała się wówczas od Zatoki Ryskiej poza Zatokę Gdańską, dobiegając do Narwi. Okręty floty morskiej wystawionej przez Gdańsk, Elbląg i Braniewo kontrolowały wody Bałtyku, od brzegów Królestwa Duńskiego przez wyspy Bornholm i Gotlandię aż po wody Zatoki Fińskiej. W bitwach i potyczkach morskich z Duńczykami i Krzyżakami brała udział przede wszystkim tzw. flota kaperska oraz małe statki – barki, balingery, krajeny, pinki⁴.

Dynamiczny wzrost handlu towarami i przedmiotami strategicznymi krajów zachodnich z Rosją przyspieszył decyzję króla Zygmunta Augusta o budowie floty morskiej. W Gdańsku zaczęto budować okręty wojenne, które swoimi walorami technicznymi i uzbrojeniem zdecydowanie przewyższały możliwości istniejących statków handlowych przystosowanych do celów wojennych.

Funkcjonujący system celny w okresie panowania Jagiellonów nie odbiegał od zapoczątkowanego przez Piastów. Cła miały charakter fiskalny, ich głównym celem było bieżące zasilanie królewskiego skarbu. Obowiązywały dwie zasady: uprzywilejowanie interesów gospodarczych szlachty i faworyzowanie interesów krajowego konsumenta (Jeziński, 1997). W celu naprawy finansów państwa król Zygmunt I przeprowadził w 1504 roku reformy w systemie celnym. Nowe cło było pobierane przy wywozie i przywozie w komorach granicznych i przygranicznych. Dochody z nowych ceł sięgały 1/4 wszystkich wpływów skarbowych. Z czasem połączono cła w jedno królewskie (Rutkowski, 1947). Na sejmie piotrkowskim w latach 1562–1563 uchwalono stały podatek na rzecz skarbu pospolitego zwany kwartą, przeznaczony na utrzymanie wojska powołanego do zabezpieczania granic. Z kolei król Stefan Batory, umacniając gospodarkę kraju, zarządził pobór ceł na granicy wschodniej. Na granicy morskiej pobierano cła głównie w Gdańsku, Elblągu i Rydze (Czyżowicz, Woźniczko, 2012).

Krzyżowanie się międzynarodowych szlaków handlowych na ziemiach polskich i powstanie lokalnych rynków handlowych sprzyjały przestępczości granicznej. Kupieckie wozy z atrakcyjnymi i drogimi towarami stawały się często łupem różnego rodzaju band zbójckich lub pospolitych przestępców grasujących na pograniczu.

---

⁴ Nazwa pochodzi od kaperstwa – popularnego w XV–XVIII wieku procederu morskiego, który polegał na wynajmowaniu przez państwo prywatnych jednostek pływających z załogą i upoważnieniu jej dowódcy do prowadzenia działań wojennych przeciwko flocie nieprzyjaciela. Kaperstwo zostało zakazane w prawie międzynarodowym w połowie XIX wieku.

Rozwijał się przemysł zwierząt, szczególnie koni, zwierząt hodowlanych, towarów, targowano fałszywymi monetami. Ofiarami stawali się kupcy, wędrowni kramarze, szlachta podróżująca, a nawet całe wsie, które grabiono lub palono. Starostowie graniczni w wielu przypadkach byli bezsilni, ponieważ nie dysponowali dostatecznymi siłami i środkami do zwalczania tego procederu. Pewnym rozwiązaniem stały się umowy zawierane między starostami po obu stronach granicy, jednak nie poprawiały one znacząco bezpieczeństwa pogranicza.

System zabezpieczenia granic za panowania królów elekcyjnych

Polityka zagraniczna Polski drugiej połowy XVI wieku była inicjowana przez magnaterię i szlachtę (poprzez wybór królów elekcyjnych) oraz dynastie reprezentowane przez wybranych królów. Nie zawsze byli oni zainteresowani rozwojem potęgi gospodarczej i militarnej państwa ofiarowującego im tron królewski. Bliższe były im interesy dynastyczne niż państwo, którym kierowali. Prowadziło to do wielu konfliktów zbrojnych ze znaczącym udziałem Polski, rujnujących gospodarkę oraz osłabiających potencjał militarny. Państwo polskie zostało rozdarte wewnątrz, podziały przechodziły przez potężne dwory i rody (Lepszy, 1953).

W XVII wieku Polska stanęła przed poważnymi zagrożeniami zewnętrznymi. Wojny z Turkami, napady Szwedów na ziemie polskie, kwestia ukraińska oraz związany z nią konflikt z Rosją negatywnie wpłynęły na kondycję państwa. Straty terytorialne, wyniszczenie gospodarcze i wyludnienie kraju, a także chaos w życiu politycznym doprowadziły do spadku międzynarodowego znaczenia państwa. Polska stawała się stopniowo przedmiotem polityki mocarstw ościennych, czego efektem był I rozbiór Polski w 1772 roku. Dalsze próby ratowania państwa przez zmianę ustroju i zwiększenie jego siły, podejmowane przez część magnaterii, napotykały opór zaborców. Próbę wewnętrznej odbudowy kraju zniweczyła konfederacja targowicka w 1792 roku, a interwencja wojsk rosyjskich przypieczętowała II rozbiór Polski w 1793 roku. Powstanie kościuszkowskie w 1794 roku, będące wyrazem pragnienia zachowania resztek bytu państwowego, zakończyło się klęską i III rozbiorem kraju w 1795 roku między Rosją, Prusy i Austrię.

System zabezpieczenia granic za królów elekcyjnych nie odbiegał od wypracowanego przez Jagiellonów. Granic państwa broniły liczne zamki i umocnienia miejskie rozlokowane na całym pograniczu. Dawne grody prawie całkowicie utraciły swe znaczenie ze względu na rozwój sztuki wojennej. Na niektórych odcinkach granicy zachodniej i południowej pewną rolę odgrywały uwarunkowania naturalne w postaci puszczy, bagiennych wododziałów, a na południu góry. Granica północna na Pomorzu

Gdańskim była zabezpieczona szeregiem fortec zdobytych w wojnie trzynastoletniej z zakonem krzyżackim. Do najsilniejszych fortyfikacji należały: Malbork, Gdańsk, Tczew, Elbląg, Olsztyn i wiele mniejszych zamków. Bezpieczeństwa granicy północno-wschodniej, gdzie ścierały się interesy Polski, Szwecji i Rosji, broniły Ryga, Drysa, Dyneburg, Połock, Witebsk, Kircholm oraz twierdze prywatne Radziwiłłów, Sapiehów i inne. Błota i puszcze Polesia dzieliły granicę wschodnią z Rosją na dwa odcinki: północny, chroniony przez Litwinów, i południowy, zabezpieczony przez siły Korony. Potężną zaporę na tej granicy stanowił Dniepr z dopływami (Dominiczak, 1997). System zarządzania bezpieczeństwem granic pozostał bez większych zmian.

W drugiej połowie XVII wieku odtworzono wojska kwarciane, które nadal wypełniały zadania wojsk granicznych. Pewną rolę na pograniczu odegrały wojska powiatowe, opłacane przez poszczególne województwa, oraz – zwłaszcza na południowym wschodzie – prywatne wojska magnackie i tzw. wojska ordynackie. Zaangażowanie Polski w wojny kozackie, szwedzkie i moskiewskie zmuszało ją do zwiększonego wysiłku militarnego i doprowadziło do znacznego pogorszenia się infrastruktury granicznej i osłabienia siły obronnej. Ze zniszczonych zamków, będących już w gruzach, tylko niektóre próbowano odbudowywać, a ocalałe były źle zaopatrzone, wyposażone i obsadzone.

Znaczne zmiany w wojsku i systemie bezpieczeństwa granic nastąpiły za panowania króla Stanisława Augusta Poniatowskiego. Zwiększono liczebność wojsk, wprowadzono nową strukturę, zmieniono ich dyslokację oraz poprawiła się infrastruktura graniczna – budowano pierwsze strażnice graniczne. Niezależnie od prób utrzymywania państwowości siły zapewniające obronę granic były niewystarczające zarówno na Litwie, jak i w Koronie.

Bezpieczeństwo granicy morskiej w polityce królów elekcyjnych miało charakter deklaracyjny. Powstające plany pozostawały raczej na papierze. Kolejni królowie w ograniczonym zakresie podejmowali działania na rzecz budowy systemu bezpieczeństwa morskiego państwa. Nie dostrzegano zagrożeń granicy morskiej i zaniechano budowy własnej floty wojennej (Będzmirowski, 2004). Brak skryształizowanego, jasnego i trwałego stosunku do problematyki morskiej Polski stał się w konsekwencji jednym z ogólnych czynników gospodarczego, a następnie politycznego jej upadku (Kwiatkowski, 1945).

W okresie tym nastąpiło szereg zmian w zarządzaniu administracją celną. Dla wzmocnienia bezpieczeństwa granic i poboru ceł zorganizowano szereg komór, obserwatoriów i szlaków granicznych. W komorach urzędowali pisarze, w przykomórkach i obserwatoriach – rewizorzy, a na szlakach – strażnicy. Do ich obowiązków należało m.in. obserwowanie granicy i terenów przygranicznych, zwalczanie przemytu,

asystowanie w czasie objazdów urzędników prowincjonalnych i komornianych (Markowski, 1931).

Niskiemu poziomowi bezpieczeństwa granic towarzyszył rozwój przestępczości granicznej, często zorganizowanej. Aktywne grupy bandyckie, rabunkowe i przemytnicze działały po obu stronach granicy. Sprzyjała im ludność pogranicza żyjąca również z przemytu. W celu opanowania tego procederu powoływano komisarzy granicznych, później sędziów pogranicznych z obydwu stron, z zadaniem rozstrzygania spraw granicznych oraz innych problemów wynikających z sąsiedztwa (to początki tzw. spotkań granicznych, które odbywają się obecnie między komendantami placówek granicznych państw sąsiadujących).

Podsumowanie

Granice I Rzeczypospolitej formowały się różnie i podlegały znacznym zmianom, zapewniając bezpieczeństwo państwu i jego mieszkańcom na zróżnicowanym poziomie. W okresie dynastii Piastów organizacja bezpieczeństwa granic nabierała cech systemu pozwalającego zachować ciągłość i sprawność ówczesnego państwa polskiego. Rozbicie dzielnicowe zapoczątkowało rozkład państwa wraz z istniejącym systemem bezpieczeństwa granic. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów wytworzono zróżnicowany system zabezpieczenia granic – polski i litewski. Z kolei nieodpowiedzialna polityka królów elekcyjnych doprowadziła do rozbiorów i upadku państwa polskiego.

Wypracowane na przestrzeni dziejów doświadczenia w zakresie ochrony i obrony granic są wykorzystywane współcześnie z zastosowaniem najnowszych rozwiązań technologicznych.

Bibliografia:

- Będźmirowski, J. (2004). Problematyka morska w dziejach Polski. *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, 4(159).
- Chwalba, A. (2000). *Kraków: Kalendarium dziejów Polski. Od prahistorii do 1999 roku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Cieślak, E. (1978). *Historia Gdańska*, t. 3, cz. 3. Gdańsk: Wydawnictwo Morskie.
- Czapliński, W., Galos, A., Korta, W. (1981). *Historia Niemiec*. Wrocław: Ossolineum.
- Czyżowicz, W., Woźniczko, M. (2012). *Cło i celnicy w historii. Struktury i mechanizmy działania*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Difin.

- Dominiczak, H. (1997). *Granice państwa i ich ochrona na przestrzeni dziejów 966–1996*. Warszawa: Wydawnictwo Bellona.
- Jasienica, P. (2007). *Polska Piastów*. Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Jeziński, A., Leszczyńska, C. (1997). *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa: Key Text.
- Kościelniak, K. (2014). *Strażnicy granic dawnej Rzeczypospolitej. Wojsko kwarciane w systemie obronnym państwa pierwszej połowy XVII wieku*. W: A. Olejko, P. Korzeniowski, K. Mroczkowski (red.). *Kresy, granice i pogranicza w historii wojskowej*. Oświęcim: Wydawnictwo Napoleon V.
- Krwawicz, M. (1961). *Marynarka wojenna i obrona polskiego wybrzeża w dawnych wiekach*. Warszawa: Wydawnictwo MON.
- Kwiatkowski, E. (1945). *Budujemy nową Polskę nad Bałtykiem*. Warszawa: PIW.
- Lepszy, K. (1953). *Polityka zagraniczna Polski w XVI i XVII w.* W: J. Sieradzki (red.). *Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich. Przemówienia – referaty – dyskusja*, t. 1. Warszawa: PWN.
- Markowski, B. (1931). *Administracja skarbowa w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo WSH.
- Nowakowa, J. (1951). *Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XV wieku*. Wrocław: Wrocławskie Towarzystwo Naukowe.
- Piwnicki, G., Zalewski, B. (2002). *Polska wojskowa polityka morska od X do końca XX wieku*. Gdynia: Wydawnictwo AMW.
- Plewczyński, M. (1985). *Żołnierz jazdy obrony potocznej za panowania Zygmunta Augusta*. Warszawa: PWN.
- Rutkowski, L. (1947). *Historia gospodarcza Polski*, t. 1. Poznań: Księgarnia Akademicka.
- Sikora, R. (2005). *Wojskowość polska w dobie wojny polsko-szwedzkiej 1626–1629. Kryzys mocarstwa*. Poznań: Sorus.
- Walachowicz, J. (1963). *Monopole książęce w skarbowości wczesnofeudalnej Pomorza Zachodniego*. Poznań: Wydawnictwo PTPN.
- Wyrozumski, J. (1986). *Kazimierz Wielki*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.